

Formy zapisu i odstępu wiana w XVI-wiecznym tekście Bartłomieja Groickiego *Tytuły prawa majdeburskiego* jako skonwencjonalizowane zachowania językowe

The forms of bride price recording and renouncing in the 16th-century
Tytuły prawa majdeburskiego by Bartłomiej Groicki
as conventionalized language behaviours

Abstract: The subject of the study was the forms of bride price recording and renouncing presented by Bartłomiej Groicki in *Tytuły prawa majdeburskiego* from 1567. The aim was, first of all, to identify the non-linguistic factors that stimulated the emergence of genre models of granting and renouncing a bride price, and secondly, to determine the degree of conventionalization of language behaviours as illocutionary acts resulting from the deliberate action of the sender on the receiver in a specific communication situation. The direct factor determining the emergence of bride price recording was a desire to prevent unfair practices that took place during the division of property after the husband's death, while drawing up the renunciation was to protect the rights and interests of the party to whom the widow transferred the bride price. The study proved that Groicki used vocabulary and language structures that had been previously known and used in legal and official communication. The legal formulas used by the pioneer of the genre models contain illocutionary verbs, and are relatively permanent and repeatable in nature.

Key words: legally conditioned communicative community, language habit, language behaviour, bride price, dowry

Abstrakt: Przedmiotem badania w artykule były formy zapisu i odstępu wiana zawarte w pracy Bartłomieja Groickiego z 1567 r. pt. *Tytuły prawa majdeburskiego*. Celem było, po pierwsze, określenie czynników pozajęzykowych, które stymulowały powstanie wzorców gatunkowych nadania i odstąpienia wiana, a po drugie, ustalenie stopnia skonwencjonalizowania zachowań językowych. Obserwacji poddano zachowania językowe rozumiane jako akty illokucyjne, będące rezultatem celowego działania nadawcy na odbiorcę w określonej sytuacji komunikacyjnej. Bezpośrednim czynnikiem warunkującym powstanie formy zapisania wiana była chęć zapobieżenia nieuczciwym praktykom, do których dochodziło przy podziale majątku po śmierci męża, natomiast spisanie aktu odstąpienia wiana miało zabezpieczać prawa i interesy strony, której wdowa przekazywała wiano. Badanie dowiodło, że Groicki sięgnął po słownictwo i struktury językowe znane i stosowane wcześniej w komunikacji

prawno-urzędowej. Formuły prawne użyte przez twórcę wzorca, zawierające czasowniki illokucyjne, mają względnie trwałą i powtarzalny charakter.

Słowa kluczowe: wspólnota komunikatywna warunkowana prawnie, obyczaj językowy, zachowanie językowe, wiano, posag

Wstęp

Zapis i odstępek wiana w języku polskim stanowią materialne dowody procesu formalizowania się aktu prawnego w polskiej wspólnocie komunikatywnej warunkowanej prawnie w XVI w. Do wspólnoty tej należeli wykształceni prawnicy, urzędnicy i praktycy sądowi w miastach i we wsiach, którzy uczestniczyli w komunikacji instytucjonalnej, utrwalali i upowszechniali prawno-urzędowe wzory zachowań językowych (Borawski, 2005, s. 31). Wzory te są determinowane historycznie, formowały się stopniowo wraz z tworzeniem się zrębów staropolskiego prawa zwyczajowego, pod wpływem tradycji prawnej sasko-magdeburskiej i łacińskiej (Płaza, 1997, s. 149). Zapis wzorców gatunkowych przekazania wiana i jego odstąpienia wynikał z określonej potrzeby komunikatywnej będącej następstwem zmian obyczajowych i organizacyjnych zachodzących w ówczesnej wspólnocie komunikatywnej warunkowanej prawnie (Grodziski, 2004, s. 204–205; Uruszczuk, 1979, s. 51). Przywilej regulowania praw i obowiązków ludzi należących do tej wspólnoty, formułowania dyrektyw, zaleceń przysługiwał władzy państwowej i podległym jej organizacjom prawno-administracyjnym (Płaza, 1997, s. 139–145). Jednym z jej przedstawicieli był Bartłomiej Groicki (ur. ok. 1534, zm. 1605) – prawnik, podwójci i pisarz najwyższego sądu miejskiego w Krakowie, autor „kodyfikacji” prawa miejskiego pt. *Tytuły prawa majdeburskiego* z 1567 r. (Koranyi, 1954, s. IV; Loth, red., 2000, s. 377–378).

Zasługą Groickiego było wprowadzenie po raz pierwszy do dyskursu instytucjonalnego wzorców gatunkowych zapisania i odstąpienia wiana w języku polskim (Siuciak, 2024, s. 54–55). Prawnikiem ten określił elementy strukturalno-językowe konstytutywne dla reprezentanta wzorca użytkowego (Wojtak, 2004, s. 132–133). Formy zapisania i odstępuku wiana znajdują się w części pracy zatytułowanej *Posag. Wiano. Pytania około wian* (Groicki, 1567, s. 37–44). Czerpał w tym zakresie z doświadczenia zawodowego, które zdobył jako pisarz najwyższego sądu miejskiego i urzędu celnego w Krakowie.

Celem artykułu jest, po pierwsze, określenie czynników pozajęzykowych stymulujących spisanie wzorców gatunkowych nadania i odstępuku wiana. Obdarzenie żony wianem było częścią obyczaju językowego, na który składały się określone zachowania językowe, nadające temu aktowi wymiar prawny. Z tekstu wynika, że akty te były wcześniej realizowane ustnie. W przypadku zapisania wiana wskazywać na to może użyty przez autora czasownik mówienia *mianować* ‘nazywać’, ‘sławić’, ‘zawołać po nazwisku, imieniu, wywołać, przywołać’ (Sieradzka-Baziur, kier. projektu, b.d. [SPJS]): „Wiano jest dar, który mąż względem posagu żenie przy ślubie **mianuje**!” (Groicki, 1567, s. 37v); „iż kiedy mąż **mianuje** wiano żenie przed dobrymi ludźmi” (Groicki, 1567, s. 38). Na skutek zmian zachodzących we wspólnocie komunikatywnej warunkowanej prawnie zainicjowany został proces przekształcania się

¹ Wszystkie wyróżnienia w cytatach – M.J.N.

gatunku pierwotnego (ustnego) w gatunek wtórny (pisemny) (Bachtin, 1986, s. 373). Włączenie do aktu przekazania i odstąpienia wiana osób urzędowych, które zmieniło sytuację pragmatyczną, tylko wzmocniło ten proces. Jako nazwę gatunkową Groicki wprowadził określenie *forma*. W XVI w. leksem ten oznaczał egzemplum, wzór oraz układ treści dokumentu urzędowego. *Słownik polszczyzny XVI w.* podaje wiele przykładów funkcjonowania tej nazwy w obiegu prawno-urzędowym (SarnStat, za: Mayenowa i in., red., 1966– [SPXVI], hasło: *forma*). Groicki stosuje ją w pracy konsekwentnie, o czym świadczą tytuły: *Forma aresztu*, *Forma pozwu na dłużnika za aresztem*, *Forma odpisu na pozew*, *Forma kwitu z opieki*. Prawdopodobnie autor nie stworzył ich *ab origine*, lecz odniósł się do świata wartości i norm prawnych oraz wzorów zachowań językowych już wytworzonych przez wspólnotę komunikatywną warunkowaną prawnie. Dlatego celem pracy jest, po drugie, odnalezienie językowych śladów odwoływania się nadawcy tekstu „do utrwalonej sekwencji elementów wspólnotowego środka komunikacyjnego” (Borawski, 2005, s. 75), co pozwoli ustalić stopień konwencjonalności zachowań językowych. Składają się na nie akty illokucyjne, które można utożsamiać z gatunkami prostymi, powstającymi jako rezultat celowego działania nadawcy na odbiorcę w określonej sytuacji komunikacyjnej (Cybulski, 2000, s. 7). Gdy stają się one częścią konwencjonalnej procedury urzędowej, uzyskują charakter performatywny (Malinowska, 2001, s. 46).

Czynniki pozajęzykowe warunkujące powstanie formy zapisania i odstępku wiana

Prawo miejskie regulowało kwestie majątkowe między kobietą i mężczyzną wstępującymi w związek małżeński w przypadku ich separacji lub śmierci małżonka (Karpiński, 1995, s. 33). Zasady postępowania w tych sytuacjach zależały od miejsca (w miastach kształtowały się one na prawie, na którym była ufundowana dana miejscowość) oraz stanu społecznego zainteresowanych w danej sprawie. Prawo magdeburskie rozdzielało majątek małżonków – mąż zarządzał mieniem żony, decydował o rzeczach ruchomych, o nieruchomościach zaś za jej zgodą. Szczególną wagę wspólnota miejska przywiązywała do zabezpieczenia finansowego dziewcząt przed ślubem w postaci posagu (łac. *dos*)². Groicki definiuje ten termin jako: „má=|iętność / którąkolwiek żo=|ná do mężá przynośi / albo | co mężowi za żoną dáią /| dla znofzenia przypadłych | brzemon w małżeńftwie: | łacinnicy Dotem nazy=|waią” (Groicki, 1567, s. 37v)³. Oprócz posagu w skład uposażenia mieszczanek wchodziła wyprawa (łac. *expeditio dotalis*), na którą składały się gierada, czyli „rzeczy przy pofálgu [...], pofpolicie wfzyftki rze=|czy ku ubiorowi á ochędoftwu niewieścíemu należące” (Groicki, 1567, s. 1–1v), i szczebrzuch – „naczynie wfzel|kich rzemiefłników / Sprzęt dómowy”

² W XVI i XVII w. posag miał wartość od 101 do 400 g srebra, co odpowiadało od kilku do kilkunastu poborów miejskiej służącej (Karpiński, 1995, s. 160–169).

³ Etymologiczne znaczenie leksemu *posag* jest związane ze zwyczajem zawierania małżeństwa. Kobieta opuszczała dom rodzinny *na posagu* ‘na miejscu’ i przechodziła do męża. Rodzice mówili przy tym, co za nią dadzą mężowi. Zmiana znaczenia nastąpiła na drodze metonimii: od nazwy miejsca, następnie czynności uposażenia, do jej rezultatu (Szczepankowska, 2004, s. 175).

(Groicki, 1567, s. 1v). W zamian mąż w darze wręczał żonie wiano, czyli zapis o wartości odpowiadającej posagowi lub wyższej (łac. *dotalicium*, *dos*)⁴:

dar / który mąż względem po=|fagu żenie przy flubie miánuie / który też czasem | znacznie na fwoim imieniu ftoiący / álbo po=|fpolicie na wfzyftkiey máiętności / álbo ná poło=|wicy pokázuie y opráwuie / áby zóná po śmierci | iego była fwoiego wiáná pewnieyfza: Lacinni=|cy *Dotalicium* náywuáią. | Ten co Láćínkim ięzykiem Prawo wykłádał / czáfem nie czyni różności żadney miedzy thymi | fłowy *Dos*, *Dotalicium*, zá iedno ié poczytáiąc /| álbo zá pofag / álbo zá wiáno / czáfem czyni róż=|ność / czáfem iedno zá drugie kłádzie. Ale iáko | ieft różność miedzy Polfkimi słowy Pofag / Wiá|no / thák miedzy Láćínfkimi *Dos*, *Dotalicium*, w | tym znaczeniu iáko wyzfzýy położono. (Groicki, 1567, s. 37v)

Oprawę zabezpieczano zwykle na części lub całości majątku męża, czasem na dobrach posagowych żony. Dzięki tym zabiegom kobieta uzyskiwała osłonę finansową w razie śmierci męża. Jeśli wiano nie zostało oprawione na majątku lub zapisane w księgach, żona była bliższa udowodnienia otrzymania wiana przed innymi spadkobiercami za pomocą przysięgi. Z tekstu Groickiego wynika, że prawo miejskie dążyło do ograniczenia nadużyć w tym zakresie:

Bárzo to Prawo o poprzyfięgániu wiá|ná ieft fzkodliwé / iż dofiwiadczóno niektórych | biáłyh głów / kthóre zárućiwfzy ná ftrónę bo=|iaźni Bożą / wftyd / wiárę / y powinność małżeń=|fta / zápómniawfzy díatek fwoich / śmiały prze=|ćiw fumnieniu fwoiemu / przeciw świadectwu /| wielkie fummy pieniędzy poprzyfięgáć / które im | nigdy przy flubie nie były miánowáné : przez co | díátkom fwoim álbo przyiáćiótom mężowym / niemáłą część dobr díiedzicznych niepobożnie | wydziéráły / dochodząc ónego wiáná poprzyfię=|żóného z imienia mężowého⁵. (Groicki, 1567, s. 38v)

⁴ *Wiano* (także stp. *wieno*) jest nazwą ogólnosłowiańską (por. czes. *věno*, strus. *věno*) i wywodzi się z psł. **vĕd-no*, następnie **vĕno* (Boryś, 2005, s. 687). Aleksander Brückner wyprowadza etymologię rzeczownika *wiano* od czasownika *wienić* ‘kupować’ (Brückner, 1989, s. 610–611). Użycie leksemu *wiano* w komunikacji prawno-urzędowej w języku polskim jest poświadczane od XIV w. (SPJS).

⁵ Według zwyczaju za fałszywe zeznanie wysokości wiana odpłacano „stołkiem i kądzielą przed domem”, tzn. wystawiano przed dom kądziel, kobietę sadzano na ławce na znak dokonania czynu przynoszącego ujmę i zasługującego na publiczne potępienie: „aby tho karanie od=|nośiła / żeby iéy tylko ławkę y kądziel przed dóm | wyftáwióno / á tám iá pofadzono / nic inego iéy || nie dawfzy / iedno ónę ławkę á kądziel” (Groicki, 1567, 39–39v). Zwyczaj ten praktykowali także spadkobiercy męża kobiety, jeśli nie wniosła ona do małżeństwa posagu. Groicki odnosi się do niego z dezaprobatą: „Co też tu powiáda Prawo / iżby Wdowá / | która opráwy wiáná zápiřánéy nie ma / miała | być przed dóm wyrzucóná dawfzy iéy kądziel y | ftołek : thego zwyczáiu u nas iáko nikczemného | áni przyftoynego nie używáią / wyiáwfzy to więc | z zuchwálfstwá Páfiérbowie Mácochóm czy=|nią / áleby czynić nie mieli. Bo fye tho u nas nie | záchówuie / y iáko też Prawo powiáda / iż to nie=|któryh zwyczaj był / nie wfzyftkich / nie wfzédzie. | Przeto gdzie czego zwyczaj nie nieśie / to nie ma | być czynióno” (Groicki, 1567, s. 50).

Autor argumentuje na rzecz sformalizowania aktu przekazania wiana w postaci zapisu w księgach miejskich:

A ia | z widzenia ludzi uczonych w Prawie / podałem || thę drogę ku zabieżeniu fałfzywemu poprzysię=ganiu wiáná / áby żadne mieścá nie miało / ied|no ktreby było przed Urzędem zeznáné y zápiśá|ne / zdało mi fye tu położyć formę takiego zapifu | Łacínfkim y Polfkim ięzykiem / którý albo inéy | tey podobnéy kto chce może używać. (Groicki, 1567, s. 39v–40)

Podobnie przekonuje do dokumentowania czynności odstąpienia wiana innej osobie:

Przetho | odftěpek Wiáná które nie ieft zápiśá|né / álbo do=|wiedżioné / álbo poštěpki Práwnymi dofkónále | dozyfkáné / nie ieft bępieczné ku doftápieniu / y o=|wřzem máło wáżné. To upomnienie fłůży tym którzy wiána kupuią / áby wiedźieli iákié odftěp=|ki wian od Wdów przyymować máią. (Groicki, 1567, s. 41v)

Zatem bezpośrednim czynnikiem warunkującym powstanie formy zapisania wiana była chęć zapobieżenia nieuczciwym praktykom, do których dochodziło przy podziale majątku po śmierci męża, natomiast spisanie aktu odstąpienia wiana miało zabezpieczać prawa i interesy strony, której wdowa przekazywała wiano.

Forma zapisania wiana

Wzór zapisania wiana nie ma charakteru wiążącego. Groicki dopuszcza wariantywność tekstu. Nakłania do jego zastosowania za pomocą dyrektywy dającej wybór odbiorcy: „[formy zapisu] którý albo inéy | tey podobnéy kto chce **może używać**” (Groicki, 1567, s. 40). Tekst ma formę trzecioosobowej relacji z oświadczenia złożonego w sądzie w obecności urzędników.

Wzorzec gatunkowy rozpoczyna się od określenia instytucji rozstrzygającej w sprawie (*sąd gajny*), deklaracji o stanie zdrowia fizycznego i psychicznego darczyńcy oraz jego oświadczenia o działaniu bez przymusu: „PRzed gáynem Sądem ftánąwfzy obli=|cznie fławny N. zdrowy będąc na ćiele | y ná umyfle / nie z przymufzenia / ale z do=|brey fwoiéy woléy zeznał / iż [...]” (Groicki, 1567, s. 40v). Darczyńca stawia się przed sądem osobiście. Ze względu na prototypowy charakter tekstu strony postępowania występują w funkcji modelowych uczestników aktu przekazania wiana. Ofiarodawca jest określony tytułem grzecznościowym *sławny*⁶, natomiast strona obdarowana – mianem *uczciwa pani*. Elementem nominacji kobiety jest także określenie jej relacji z ojcem i mężem, ponieważ kobieta nie miała samodzielności prawnej – do momentu zamążpójścia była pod opieką

⁶ *Sławny* (łac. *famatus*) ‘godny czci, szacunku, cieszący się uznaniem, dobrą opinią, honore dignus, qui bona fama, bona existimatione gaudet’. W stosunku do mieszczan najczęściej używano tytułów grzecznościowych: *opatrzny* ‘rozważny, przezorny, roztropny; zwłaszcza wobec piastujących urzędy i godności’, a także *uczciwy* (łac. *honestus*) lub *sławetny* (łac. *famosus*) (SPJS).

ojca, a po ślubie – męża⁷. Oficjalny, publiczny charakter działania wyraża czasownik illokucyjny *zennać*, który należy do grupy *verba dicendi* o znaczeniu odsubiektywnym ‘zdać sprawę z tego, że się wie P, potwierdzić, że P’ (Szczepankowska, 2004, s. 205). Czasownik ten wprowadza zasadniczą część informującą o zapisie – składa się na nią nazwa przedmiotu zapisu: „pięć|fet złotych wianá we złoćie Węgierfkich / dobrý | á fpráwiedliwý wagi” (Groicki, 1567, s. 40v), nazwa czynności prawnej wyrażona za pomocą czasownika *wianować* oraz zapis informujący o oprawie wiana na dobrach: „przy flubie wiánował / kthóre iéy ná połowicy wfzyftkich dóbr swoich | ruchomych / y nieruchomych / dziedzicznych / zaftá|wnych / które teraz ma / y potym będzie miał / abo | ná kámenicy fwoiéy / albo ná domu drzewiá=|nym” (Groicki, 1567, s. 40v). Opis lokalizacji nieruchomości realizuje typowy dla małych wspólnot miejskich schemat identyfikacji miejsca: „kthóry leży między dómem fławného N: || z iednéy ftróny / á domem fławného N: z dru=|giéy ftróny w rynku” (Groicki, 1567, s. 40v–41). Kolejnym elementem wzorca jest oświadczenie woli darczyńcy przed sądem:

okazując przed Prawem / **zápifał / naznáczył / y opráwił** / aby przerzeczoá | N: małžónká iego / wyžšzý miánowané dobrá | Mežá fwoiého przerzeczoného **trzymáá / miáá / y używáá / ze wfzyftkim Prawem / włafnošciá / ze wfzyftkim páńftwem** / dochody / pożytki / z ro=|lámi / polmi / páftwifkámi / ogrody / folwárki / by=|dłem / y z inymi dobrámi / ktemu przyległými iá=|kimbykolwiek nazwifkiem názwané były / ábo | názwané być mogły / žadnych nie wymuiąc áni odłáčzáiác / wedle zwyczáiu / iáko fye około wian | w Prawie Máýdeburfkim z dawná záchowuie. (Groicki, 1567, s. 41)

Moc prawną oświadczenia wzmacnia użycie deklaratywów: *zapisać, naznaczyć, oprawić*, oraz – w stosunku do osoby obdarowanej – *trzymać, mieć i używać*. Szereg *ze wfzyftkim prawem, włafnošciá, ze wfzyftkim páńftwem* podkreśla uprawnienie do rozporządzania dobrami i całkowitą władzę nad nimi (Groicki, 1567, s. 41). Jako ochronę zapisu przed roszczeniami innych członków rodziny należy potraktować formułę: „á to thák długo / ážby iéy przerzeczoá fummá / pięć fet złotych wianá iéy / od dziedziców męžo=|wych / którym to należy / zupełnie położóná byá” (Groicki, 1567, s. 41), o czym świadczy zwrot *ažby zupełnie położona byá* ‘aby byá całkowicie zabezpieczona’.

Wskazane przez autora sekwencje tekstowe miały wywołać określone następstwa prawne – zapewnić skuteczność przekazania wiana i uniemożliwić podważenie aktu.

⁷ Zapis prawa miejskiego magdeburgskiego wyraźnie zabraniał kobiecie działać sądownie we własnym imieniu (Groicki, 1565, s. VIIIv). Prawo wymagało zaangażowania zastępcy prawnego reprezentującego interesy kobiety przed radą lub ławą. Tę funkcję sprawował ojciec lub mąż kobiety, natomiast w sprawach między małżonkami zastępcę wyznaczał urząd. Badania Marii Boguckiej pokazują, że w miastach ufundowanych na prawie magdeburgskim mieszcanki dysponujące majątkiem, zwłaszcza wdowy, cieszyły się jednak pewną niezależnością prawną i finansową (Bogucka, 1983, s. 500–501).

Forma odstępu wiana

Przed podaniem wzorca gatunkowego Groicki wyjaśnia, kiedy akt kupna wiana jest bezpieczny pod względem prawnym. Chce, aby adresat tekstu wiedział wcześniej, jak powinien postąpić. Tę intencję wyraża w formie przestrogi: „To **upomnienie** służy tym którzy wiana kupią / aby wiedzieli iakię odstępiłki wian od Wdów przyjmować mają” (Groicki, 1567, s. 41v). Odstępek wiana został również sformułowany w 3. os. l. poj. W inicjalnym segmencie wzorca znajdują się określenie nazwy urzędu: „PRzed Gáynym Sądem”, oraz przedstawienie osoby odstępującej wiano i jej pełnomocnika: „ftánąwfzy o=|blicznie uczciwa Anná N. niebofzczyká fławného N. pozostála Wdowá / przez | fławného N. wziętego fobie ku théy fprawie / y | Sądownie potwierdzonego Opiekuná” (Groicki, 1567, s. 42v). Nominacja kobiety zawiera ponownie tytuł grzecznościowy *uczciwa* oraz informację o jej stanie prawnym. Ze względu na zmianę sytuacji rodzinnej kobietę określa się jako wdowę, podaje się nazwisko zmarłego męża oraz obecnego w urzędzie zastępcy kobiety. Dokonanie prawnego zrzeczenia się wiana na rzecz innej osoby wprowadza czasownik performatywny *odstąpić*: „[...] zezná=|tá ieft / iż **oftąpiłá**⁸ / iákóz to y tym zapisem teraz | **odftępuie** / fławnemu N. pięć fet złotych w mó=|nécie wianá” (Groicki, 1567, s. 42v). Powołanie się następnie na zapis urzędowy przekazania wiana służy wykazaniu, że zostały spełnione warunki wystarczające do uznania prawa wdowy do dysponowania wianem. Znaczenie zapewnienia o prawdziwości przeprowadzenia czynności wianowania oddaje specjalny zwrot: *prawo przewieść* ‘udowodnić sądownie’ (*praw.*, SPXVI). Otrzymanie wiana wdowa mogła potwierdzić złożeniem przysięgi, zeznaniem świadków, zapisem określonej sumy na majątku dokonanym przez zmarłego męża:

álbo to Wiáno od=ftąpiłá / którego óná przypoznawszy dziedziców | mężá fwoiego przy obliczności ich / króm wfzel=|kiego ich odporu **cielefną przysięgą** / álbo **świa=|dectwem uczciwych ludzi** / doftatecznie w then | dzień N. wedle Książ Wóytowfkich **dowio=dłá** / ábo które óná ná wfszyftkiéy maiętności mę=|żowey / ruchoméy y nieruchoméy / dziedzicznéy | zaftáwnéy / kthórą ná ón čás miał / y potymby | miał / á miánowicie ná domu leżącym w rynku /| między domem N. z iednéy ftróny / á między do|mem N. z drugiéy ftróny / od tegoż mężá fwoiego⁹ | dáné / dárowané / zápiáné / náznáczóne / y oprá=|wioné ma. (Groicki, 1567, s. 43)

Kolejny segment wzorca służy potwierdzeniu pełni praw do dysponowania wianem przez wskazaną osobę, co podkreślają czasowniki: *mieć, trzymać, dzierżyć, używać wiano lub dobra w wienie*, oraz przysłówki i przymiotniki: *wszystko, całe, zupełne prawo* (Groicki, 1567, s. 43). W ostatniej części tekstu wdowa poświadcza przed urzędem, że otrzymała zapłatę. Jednocześnie zapis daje osobie obdarowanej prawo działania i prowadzenia wszelkich spraw związanych z odstąpionym jej wianem: *prawo dosyć się jej stało, kwitować kogo, dawać zupełną moc takiego wiana dościgać* (Groicki, 1567, s. 43v). Strona przejmująca wiano zostaje określona wyrażeniem *przerzeczony N.*, które pełni tu funkcję metatekstową

⁸ Tak w druku.

o znaczeniu ‘osoba wymieniona wyżej w dokumencie’. Wskazuje na relację między poszczególnymi segmentami tekstu, wpływa na jego spójność (Witosz, 2001, s. 77).

Formuły językowe w aktach zapisu i odstępuku wiana

Aby sprawdzić stopień konwencjonalności formuł prawno-urzędowych zastosowanych w obu aktach, sięgnięto do *Słownika staropolskiego* i *Słownika polszczyzny XVI w.* Analizie poddano połączenia czasowników z określeniami.

WIANOWAĆ przy ślubie

Czasownik *wianować*, *wienować* oznaczał akt zapisania żonie wiana (łac. *dotalicium uxori legare*). *Słownik staropolski* notuje liczne przykłady użycia tego czasownika w różnych formach gramatycznych do końca XV w.: *wianuje*, *wianował*, *był wianował*, także w formach nieosobowych: *wianować*, *wianowana*, *jest wianowano*, *wianowano*⁹. Wszystkie poświadczenia pochodzą z ksiąg sądowych. Jest w nich mowa o zabezpieczeniu żony przez męża: „Gdy mąszczyszną poymie zoną a szwey zenye **wyanuŕge** (dotaliciat) na szwem gydaczem gymyenyu stho grzywyen” (*OrtOssol* 26,2 – za: Urbańczyk, red., 1953–2002 [SStp], T. 10, s. 103), „Kedi Jan **uanował** swe szene <Ha>lsze na Sadowu” (1405 *Kal*, nr 140 – za: SStp, T. 10, s. 103), „O ktore szedlyssko Katharzyna na Mykolaya zalowała, na them ona wyanowana” (1434 *ZapWarsz* – za: SStp, T. 10, s. 103). W żadnym z przykładów nie został użyty czasownik w 1. os. l. poj.: *wianuję ci...*, lub jego ekwiwalenty: *daję ci wiano*, *wzdaję ci wiano*. Nie wiemy, czy czasownik ten miał zdolność opisywania mówienia. Zachowane źródła tylko zdają relację z dokonania aktu nadania wiana w przeszłości – w związku z zawarciem małżeństwa, zabezpieczeniem wiana na dobrach męża – i z wynikających z tego zdarzenia następstw prawnych. W formie zapisania wiana Groickiego czasownik *wianować* wystąpił w typowej formie 3. os. r. m. lp. czasu przeszłego: „[...] zeznał / iż uczciwéy páníey N. [...] **przy flubie wiánował**” (Groicki, 1567, s. 40v).

ZAPISAĆ, NAZNACZYĆ I OPRAWIĆ (określoną sumę) wiana

Czasowniki *zapisać* i *oprawić* w znaczeniu urzędowym notuje *Słownik staropolski*. *Zapisać* oznacza ‘wnieść, wciągnąć, wpisać do księgi sądowej’ (SStp, T. 11, s. 143), *oprawiać*, *oprawiać się* ‘zapisać, zabezpieczyć określoną sumę na majątku na rzecz żony’ (SStp, T. 5, s. 612). Czasownik *naznaczyć* został odnotowany dopiero przez SPXVI w charakterystycznych połączeniach: *naznaczyć komu pieniądze, posag*. Groicki wprowadza czasowniki w formie osobowej w czasie przeszłym: „[...] pięć[fet złotych wiáná we złoćie Węgierfkich [...] okazuiąc przed Prawem / **zápifał / naznáczył / y oprawił** [...]” (Groicki, 1567, s. 41),

⁹ W staropolszczyźnie jest także poświadczona forma przedrostkowa *przewianować* ‘zapisać, zabezpieczyć określoną sumę na rzecz żony, wianować’ (XV w. – za: SStp, T. 7, s. 198). SPXVI odnotowuje wystąpienie tego hasła w *Słowniku* Grzegorza Knapiusza

i nieosobowej: „Wiáno [...] od tegoż męża fwoiég^o | **dáné / dárováné / zápifané / náznáczóné / y oprá=|wioné** ma” (Groicki, 1567, s. 43).

ODSTĄPIĆ wiana

Formuła *odstąpić wiana* oznaczała prawne zrzeczenie się wiana. Występowała w charakterystycznych kolokacjach *odstąpić spadków, pieczęci, summy, ziemie*. Leksem *odstąpić* był już używany w staropolszczyźnie w kontekstach urzędowych w znaczeniu ‘zrezygnować z pretensji do czegoś, zrzec się czegoś, ustąpić coś komuś’ (SStp, T. 5, s. 501–502). Groicki podaje czasownik w formie osobowej w czasie przeszłym i teraźniejszym: „zezná=|tá ieft / iż **oftąpiłá** / iákóž to y tym zapifem teraz | **odftępuie** / fławnemu N. pięć fet złotych w mó=|nécie wiáná” (Groicki, 1567, s. 42v).

DOŚCIGAĆ wiana

Słownik staropolski nie rejestruje leksemów *dościgać, doścignąć*¹⁰. Natomiast *Słownik polszczyzny XVI w.* zawiera czasowniki w dwóch aspektach: niedokonanym w znaczeniu ‘doganiać, dopędzać’ oraz dokonanym ‘dogonić, dopędzić, schwytac’ i ‘pojąć, poznać, przyniknąć’. Dopiero w słowniku Samuela Bogusława Lindego w eksplikacji hasła *doścignąć* znajduje się objaśnienie ‘do końca dochodzić’, które jest najbliższe znaczeniu prawnemu. Podany przez Lindego przykład pochodzi jednak z XVIII-wiecznego źródła (Linde, 1854, s. 500). We wzorcu tekstowym Groickiego czasownik *dościgać* ma znaczenie ‘ostatecznie dochodzić prawem wiana’: „**doftátecnie / wiecznie** / dáiąc przerzeczó|nemu N. zupełną moc **tákiego wiáná dościgać**” (Groicki, 1567, s. 43v).

CZYNIĆ prawem o wiano

Fraza *czynić prawem o wiano* została odnotowana w języku staropolskim: *prawem czynić z kimś* ‘toczyć z kimś proces’: „Kyed[z]isz mała Jagneska s Dambrowky soltisse (leg. z sołtysem) **prawem czynycz**, tedis tam przed gayonim veczem nye szalowa<ta> o polosmy grziwny” (1430 *Przyb* 22 – za: SStp, T. 1, s. 417). W XVI w. funkcjonowały również paralelne zwroty: *czynić wedle praw(a), prawnie* (*UstPraw, SarnStat* – za: SPXVI). Połączenie *o wiano prawem czynić* rozpoczyna wyliczenie czasowników opisujących różne czynności związane z odstąpieniem wiana: „[...] **o nie Prawem czynić** / dochodzić / przyygiac / z nie=|go kwitować / y ku fwoiemu / iákoby nalepiéy ro=|zumiał pożytkowi przywieść / y obrócić / iáko fwoié włafné” (Groicki, 1567, s. 43v).

DOCHODZIĆ prawem o wiano

Formuła *prawem dochodzić* była używana w staropolszczyźnie (łac. *iure lucrari, iure agere*) i oznaczała ‘zyskać wyrokiem sądowym’. W XVI w. w kontekście prawnym występowały

¹⁰ *Słownik staropolski* zawiera formę odczasownikową: doścignienie, w znaczeniu ‘osiągnięcie’ (SStp, T. 2, s. 152).

też formy wariantywne: *podług prawa // w prawie dochodzić* (UstPraw, SarnStat – za: SPXVI) oraz szereg *dochodzić prawem ziemskim* (UstPraw – za: SPXVI).

PRZYJAĆ wiano

Słownik staropolski notuje czasownik *przyjąć, przyjmować* w kontekście sądowym, urzędowym: ‘dostać, otrzymać, accipere’: „Gdiby rzeczy zastawyone... pozyczcza... yako by za przerzeczoną summą ***peynyądy doszycz czynyące przyjął** (si receperit)” (*Sul* 32, *sim. Dział 20* – za: SStp, T. 7, s. 262); ‘zgodzić się na termin sądowy, diem iudicio constitutum probare’: „Jaco... sdalem mu rok do Bucowcza s tym czlowykiem rathayem o dluk prawa, a on **ten rok przyjął**” (1425 *Kościar* nr 1113 – za: SStp, T. 7, s. 264); ‘nie odrzucić, zgodzić się, uznać, non reicere, concedere, pati, sinere, agnoscere’: „Czokoly starzy raczce wysznawayą, ysz szyą przed nymy stalo, to nowy maya **przyąncz**” (*OrtOssol* 14, 2 – za: SStp, T. 7, s. 264).

KWITOWAĆ z wiana

Słownik staropolski zawiera czasownik *kwitować* w znaczeniu ‘stwierdzać kwitem czyjąś wolność od zobowiązania, uwalniać od zobowiązania’: „Quitowacz vel proszno pu<ś>czitz quitare” (2. poł. XV w., *PF* V 8 – za: SStp, T. 3, s. 479). W XVI w. *kwitować z czego* oznacza ‘potwierdzać na piśmie odbiór pieniędzy lub jakiejś rzeczy, wyda(wa)ć kwit’ (*SarnStat* – za: SPXVI).

OPRAWIĆ wiano

Oprawić znaczy ‘zabezpieczać, obligare’. Czasownik został odnotowany w *Zapiskach wielkopolskich*: „Nathymze dzyedzyczthuye then przerzeczony lendrzey zenye ffvey **oprawya dzyeffyacz grzyuyen uyana** a tho znoffacz uyano pyerwffe s Rudi a oyczyffny ffvey gdzye ley dał pyrvey oprawyel” (*ZapWpolKob* 1545 1/16v – za: SPXVI).

OKAZAĆ przed prawem

Czasownik *okazać* oznaczał ‘pokazać, ujawnić publicznie’, łac. *ostendere, monstrare*. Formuła była wypowiedziana, aby coś potwierdzić i udowodnić przed urzędem, np.: „Na onem ymienyu, kádi byl ranyon, przed panem i przed woythem... **ma rani swoje okazacz** (domino... publicet), abi bila prawda doswiathczona” (1498 *MacPraw* VI 273 – za: SStp, T. 5, s. 550). W zabytkach XVI w. występuje w różnych połączeniach: *okazać przed sądem*, *okazać niewinność*, *prawo okazać*, *okazać świadectwo*, *świadki* (SPXVI).

DOWIEŚĆ wiano cielesną przysięgą albo świadectwem uczciwych ludzi

Otrzymanie wiana należało potwierdzić przysięgą lub zeznaniem świadków. W staropolszczyźnie *dowieść* oznaczało ‘wykazać prawdziwość twierdzenia, udowodnić, stwierdzić, probare, ostendere, docere’ i było używane w kontekście sądowym: „Ten, czo zalował, ... **w temze szadzye dowyescz myal** [...]” (*OrtBr* VI 365 – za: SStp, T. 2, s. 170). W XVI w.

połączenia o znaczeniu prawnym *dowieść przysięgą* i *dowieść świadkami* należą do frazeologii terminologicznej (*SarnStat*, *UstPraw* – za: SPXVI).

Wnioski

Z przeglądu wynika, że Groicki, tworząc formę nadania i odstępu wina, sięgnął po czasowniki illokucyjne, które były już stosowane w kontekstach prawno-urzędowych w dobie staropolskiej. W sytuacji urzędowej, użyte w zgodzie z przyjętą konwencją, uzyskiwały doniosłość prawną (Grodziski, 1980, s. 15–16).

Podsumowanie

Będący konsekwencją zawarcia małżeństwa obyczaj przekazania posagu i wiana odgrywał ważną rolę we wspólnocie stanowej w XVI w. Z czasem został objęty działaniem norm prawnych. Wytworzyły się wówczas określone zachowania językowe: przekazanie wiana przy ślubie w obecności świadków (*wiano mianować*, *wiano przyjąć*), zapisanie wiana (*wiano w księgi miejskie wwieść*), zabezpieczenie go na majątku (*wiano zapisać na imieniu*, *oprawić*), dochodzenie wiana na drodze prawnej (*o wiano prawem czynić*, *wiana dościgać*), składanie przysięgi w celu udowodnienia posiadania wiana (*wiano otrzymać za przysięgą*, *wiana dowodzić*, *wiano zeznać przed urzędem*), odstąpienie go dziedzicowi lub obcej osobie (*wiano obrócić*, *pożytkowi przywieść*), potwierdzenie wiana na piśmie (*z wiana kwitować*) itp.

Groicki zalecał, aby akty przekazania i odstępu wiana były sporządzane wobec przedstawicieli odpowiednich organów administracji. Chciał wyeliminować wady związane z tym zwyczajem, które w jego opinii naruszały sprawiedliwość i prowadziły do sporów między sukcesorami majątku. Przyznanie zwyczajowi charakteru zinstytucjonalizowanego świadczy o dostosowaniu się nadawcy do aktualnych potrzeb komunikatywnych wspólnoty warunkowanej prawnie. Groicki, nadając określony kształt strukturalny, semantyczny i pragmatyczny formom nadania i odstępu wiana, stał się twórcą pierwszych wzorców gatunkowych. Nie miały one mocy obowiązującej – stanowiły prawnicze opracowanie, którego bezpośrednimi adresatami byli urzędnicy miejscy¹¹.

Groicki w *Tytułach prawa majdeburskiego* zachował tradycyjnie stosowany wobec mieszczan zapis w formie relacji trzecioosobowej. Badanie dowiodło, że posługiwał się słownictwem i strukturami językowymi znanymi i używanymi wcześniej w komunikacji prawno-urzędowej. Są to formuły prawne wyrażające pewną intencję w określonej sytuacji pragmatycznej, np. podanie instytucji rozstrzygającej w sprawie, przedstawienie stron, deklaracja o stanie zdrowia fizycznego i psychicznego darczyńcy, oświadczenie o działaniu bez przymusu, oświadczenie woli darczyńcy przed sądem. Większość czasowników illokucyjnych wchodzących w skład formuł prawno-urzędowych ma względnie trwałą i powtarzalny charakter.

¹¹ Z badań historyków prawa wynika, że opracowania Groickiego były wykorzystywane w praktyce jako źródła o charakterze normatywnym (Mikuła, 2017, s. 427–439).

Wykaz skrótów za SStp¹²

- Dział* – *Tłumaczenia polskie statutów ziemskich. Kodeks Działyński I*. Wyd. F. Piekosiński. AKPr 3. Kraków 1895, s. 173–220.
- Kal* – H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz (oprac.): *Wielkopolskie rotę sądowe XIV–XV w.* T. 4: *Roty kaliskie*. Wrocław 1974.
- Kościar* – H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz (oprac.): *Wielkopolskie rotę sądowe XIV–XV w.* T. 3: *Roty kościarskie*. Wrocław 1967.
- MacPraw* – W.A. Maciejowski: *Historia prawodawstw słowiańskich*. T. 6. Wyd. 2. Warszawa 1858.
- OrtBr* – A. Bruckner: *Die Magdeburger Urtheile. Ein Deutschen Rechtes in polnischer Sprache aus der Mitte des XV Jahrhunderts*. T. 6. Berlin 1882, s. 319–392; T 7. Berlin 1884, s. 525–574.
- OrtOssol* – J. Reczek, W. Twardzik (oprac.): *Najstarsze staropolskie tłumaczenie orętyli magdeburskich wg rękpsu nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. Cz. 2. *Transliteracja i transkrypcja tekstu*. Wrocław 1972.
- PF V* – R. Lubicz [H. Łopaciński]: *Kilka zabytków języka staropolskiego*. W publikacji, będącej dokończeniem opracowania z PF IV 587–638, autor przedstawia glosy polskie z kilkunastu rękopisów.
- Przyb* – J. Przyborowski: *Vetustissimam adiectivorum linguae Polonae [...]* (kilkadziesiąt polskich rot sądowych z Wielkopolski). Poznań 1861.
- Sul* – *Tłumaczenia polskie statutów ziemskich. Kodeks Świętosławów*. Wyd. F. Piekosiński. T. 3. Kraków 1895, s. 221–334.
- ZapWarsz* – W. Kuraszkiewicz, A. Wolff: *Zapiski i rotę polskie XV–XVI w. z księę sądowych ziemi warszawskiej*. Kraków 1950.

Wykaz skrótów za SPXVI¹³

- SarnStat* – S. Sarnicki: *Statuta*, 1594.
- UstPraw* – J. Palczowski: *Ustawy prawa polskiego*, 1561.
- ZapWpolKob* – *Zapiski wielkopolskie*. Księę miejska Kobyлина, nr 1. Archiwum Państwowe w Poznaniu z lat 1529–1551. Rkps.

Literatura

- Bachtin, M. (1986). *Estetyka twórczości słownej*. Przeł. D. Ulicka. Oprac. przekł. i wstęp E. Czaplewicz. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bogucka, M. (1983). Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę. *Przegląd Historyczny*, 74 (3), 495–507.
- Borawski, S. (2005). Podstawy idei poznawczej studiów nad dziejami używania języka. Esej o diachronii. W: S. Borawski (red.), *Rozprawy o historii języka polskiego* (s. 13–61). Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie.
- Brückner, A. (1989). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna.

¹² Objaśnienia skrótów ze *Słownika staropolskiego* za: Twardzik (2005).

¹³ Objaśnienia skrótów za: <https://spxvi.edu.pl/kanon/teksty-zrodlowe/>.

- Cybulski, M. (2000). *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średnio-polskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Grodziski, E. (1980). *Wypowiedzi performatywne. Z aktualnych zagadnień filozofii języka*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Grodziski, S. (2004). *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*. Universitas.
- Groicki, B. (1567). *Tytuły Prawa Máýdeburskiego do Porządku y do Artykułów piérwéy po Polsku wydanych. W sprawách tego czasu nawięcey kłopotnych s tegóż Prawá Máýdebur. Przydáné, Cracoviae Łazarz Andrysowic [rz.] IX Marcii*. Cim.Qu.2231, Mf 3274. Polska Akademia Nauk, Biblioteka Kórnicka.
- Karpiński, A. (1995). *Kobieta w mieście polskim w II poł. XVI i w XVII wieku*. Instytut Historii PAN.
- Koranyi, K. (1954). Wstęp. W: B. Groicki, *Tytuły prawa majdeburskiego* (s. III–VII). Wydawnictwo Prawnicze.
- Knapisz, G. (1621). *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece [...]*. F. Caesario, Cracoviae.
- Linde, S.B. (1854). *Słownik języka polskiego*. T. 1. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Loth, R. (red.). (2000). *Dawni pisarze polscy. Od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*. T. 1: A–H. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Malinowska, E. (2011). *Wypowiedzi administracyjne – struktura i pragmatyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Magenowa, M.R., Pełowski, F., Mrowcewicz K., Potoniec, P. (red.). (1966–). *Forma. Słownik polszczyzny XVI w.* Instytut Badań Literackich. <https://spxvi.edu.pl/> (SPXVI).
- Mikuła, M. (2017). Na marginesie edycji miejskich ksiąg kryminalnych. Prawo pisane i dzieła prawnicze w praktyce sądu krakowskiego i dobczyckiego. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, 20, 427–439.
- Plaża, S. (1997). *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*. Cz. 1: X–XVIII w. Księgarnia Akademicka.
- Sieradzka-Baziur, B. (kier. projektu). (b.d.). *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*. Instytut Języka Polskiego PAN. Pobrane 11 marca 2024 z: <https://spjs.ijp.pan.pl/spjs/strona/kartaTytulowa> (SPJS).
- Siuciak, M. (2004). *Komunikacja urzędowa na Górnym Śląsku w okresie XVI–XVIII wieku. Ujęcie dyskursologiczne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Szczepankowska, I. (2004). *Język prawny I Rzeczypospolitej w „Zbiorze praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego*. Cz. 1: *Pojęcia prawne*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Twardzik, W. (2005). *Opis źródeł Słownika staropolskiego*. Wydawnictwo „LEXIS”.
- Urbańczyk, S. (red.). (1953–2002). *Słownik staropolski*. T. 1–11. Zakład Narodowy im. Ossolińskich (SSp).
- Uruszczak, W. (1979). *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Witosz, B. (2001). Metatekst – w opisie teorii tekstowym, stylistycznym i pragmalingwistycznym. W: B. Witosz (red.), *Stylistyka i pragmatyka* (s. 73–79). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wojtak, M. (2004). Gatunki urzędowe na tle innych typów piśmiennictwa użytkowego – zarys problematyki. W: E. Malinowska (red.), *Język – prawo – społeczeństwo* (s. 131–141). Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.